

något, på Gotland ledde ju skattebefrielsen för stenhusbyggande till en revolutionerande förändring av byggnadsskicket, se t.ex. John Granlunds artikel "Holz und Stein in der ländlichen Baukultur Gotlands im 17. Jahrhundert" (1966), som författaren inte uppmärksammat.

Finn Werne framställer 1600- och 1700-talens bondgårdar som naturligt framvuxna, funktionella, byggda på lokal kunskap och lokala behov. Men under 1700-talet börjar denna bondesamhällets " nakna gemenskap " att upplösas, en "föreställandets estetik" börjar vinna inesteg. Stenhusen blir ett ideal, timmerhusens egen karaktär börjar döljas, knutar laxas eller sågas av, väggar brädbesläs och målas, anderstugan blir ett finrum. Det som växer fram är "det moderna samhällets individuella relationer där det sociala rollspelet och representativiteten får större betydelse". Hypotesen om en "föreställandets estetik" som omskapar bondemiljön är onekligen intressant och vore värd en fördjupad framställning.

Det finns mycket att lära i Finn Wernes viktiga bok om "Böndernas bygge", också en del att ifrågasätta. Det finns en starkt personlig linje i framställningen, som ibland kan verka utmanande men som också gör att arbetet blir engagerande och framför allt att det kan väcka konstruktiv debatt. En sådan skulle behövas på detta under senare år sorgligt försummade forskningsfält.

Mats Hellspong

Jan Paul Strid: Kulturlandskapets språkliga dimension. Ortnamnen. Riksantikvarieämbetet. Stockholm 1993, 124 s., ill.

Vi hanterar och konfronteras dagligen med en stor mängd namn som hänför sig till gårdar, byar, städer, berg, vägar, vattendrag, skogspartier, åkrar och andra geografiska enheter och element i vår omgivning och i det landskap genom vilket vi stundom färdas. Men kanske funderar vi inte så ofta över vad dessa namn kan berättas om kulturlandskapet och vårt kulturarv liksom varför och när de uppstått.

En inspirationskälla till och en god hjälp på vägen att börja reflektera över ortnamnsfloran och utnyttja denna som ett källmaterial är Jan Paul Strids bok om ortnamnen som kulturlandskapets språkliga dimension.

Den centrala tesen i Strids bok är att ortnamn, vilka omfattar allt från namn på potatis-

landet bakom sommarstugan till namn på bygd och regioner, inte uppstått eller uppstått slumpartat. Det finns en logik i all sådan namngivning. Ortnamnen kan inte heller leva ett eget liv helt oberoende av förändringar i landskapet. Deras överlevnad är också avhängig av att de människor, som orienterar sig i och utnyttjar sin fysiska omgivning, ständigt använder sig av ortnamn för att göra detta på ett framgångsrikt sätt. Ortnamnen fyller alltså flera funktioner på olika plan. De är dels hjälpmedel i människors hantering av sin omgivning och dels en källa till förståelse av historien, d.v.s. människans historia, i landskapet. Det finns sålunda ett direkt samband mellan ortnamnen, marken och markanvändningen. Strid uttrycker förhållandet på följande sätt: "... ortnamnen utgör en trogen spegel av ett samhälles socieekonomiska och humanekologiska utveckling och (är) på så sätt ett viktigt verktyg i kulturhistorisk forskning".

Kulturlandskapets språkliga dimension innehåller dels resonemang, relaterade till ortnamnsforskningen, som utreder vad ett ortnamn är, hur det uppstår, hur och varför det fortlever eller varför det dör. Därutöver innehåller boken också översikter av ortnamnssockets historia med tyngdpunkten i det förhistoriska landskapet. I dagens ortnamnssock kan vi finna ledtrådar till förståelsen av stenålderns jägar- och fångstsamhälle, de äldsta jordbrukskulturerna, det första bofasta jordbruket liksom av de kommunikativa, organisatoriska och religiösa strukturerna i det förhistoriska samhället. Ortnamnen kan betraktas som en slags "språkliga fornlämningar" som utgör en värdefull källa till vår bebyggelsehistoria.

Vad är det då för en speciell egenskap som ortnamnen har och som möjliggör för oss att använda dem som en historiebok? Strid menar att den avgörande faktorn är att ortnamnen inte enbart korresponderar med den aktivitet eller den företeelse som föranlett namngivningen utan framför allt till den geografiska lokalitet där denna företeelse var eller är situerad. Därav följer att företeelsen som namngivits kan försvinna eller förändras utan att namnet dör så länge den geografiska enheten äger kontinuitet och betydelse i människors medvetande. Sålunda kan den backe där byns kvarn en gång låg benämnas "Kvarnbacken" trots att den kvarn som gav upphov till namnet är försvunnen sedan en lång tid tillbaka.

Begreppet "ortnamn" utgör en samlingsterm

för flera kategorier av namn, däribland naturnamn, bebyggelsenamn och ägonamn. Två andra centrala begrepp, när man vill förstå hur ortnamnen fungerar, är *namnbrukarkrets* och *denotation*. För att ett ortnamn skall vara levande krävs det att namnet existerar, och uppfattas på ett entydigt sätt, i medvetandet hos en eller vanligtvis flera individer. Dessa bildar tillsammans en namnbrukarkrets. Denotationen är ortnamnets syftning på en företeelse eller lokalitet. Denna företeelse utgör ett *denotatum*.

Natur- och ägonamn, t.ex. Kebnekajse, Kalvhagen, Trollasten eller Vänern, betecknar ett fysiskt rum, ett stycke mark eller en naturföreteelse. Bebyggelsenamn är däremot alltid kopplade till någonting av människan konstruerat eller anlagt. Vid betraktande av ortnamnen i ett historiskt perspektiv stöter vi ständigt på en utveckling där natur- och ortnamn har blivit bebyggelsenamn och ibland även det motsatta. Man kan t.ex. tänka sig en utveckling där en intaga i skogen under 1700-talet kommit att kallas Björkhult av namnbrukarkretsen inom byn Norrby. I samband med laga skiftet hundra år senare har en gård flyttats ut till denna intaga. Därmed har gården övertagit ägonamnet Björkhult som omvandlats till ett bebyggelsenamn. Under senare delen av 1800-talet har sedan två gårdar tillkommit vid Björkhult som därmed blivit en by och namnet har förts upp ytterligare en nivå i den hierarkiska ortnamnsstrukturen. Ortnamnen Norrby och Björkhult har därmed hamnat på samma nivå. Strid påpekar också att namn som hänför sig till företeelser och lokaliteter inom synhåll för en relativt begränsad namnbrukarkrets, t.ex. en familj, får enkla namn som hagen, trädgården och stallbacken medan namn på avlägsna och för en större namnbrukarkrets gemensamma lokaliteter får mer komplexa och individualistiska benämningar. Detta förhållande får också betydelse för ortnamnens möjlighet till överlevnad. Vid ägarbyte på en gård har det t.ex. inte varit ovanligt att namnen på inägorna och andra närföreteelser, som utslutande haft betydelse för den lilla namnbrukarkretsen, helt har kommit att ersättas av nya. Ett sådant skeende drabbar däremot mer sällan "fjärrhorisontnamn".

Ortnamnens viktigaste funktion är den underlätta för människor att orientera sig i omgivningen. Man kan utgå ifrån att vattenvägarna har varit viktiga sådana orienteringslinjer eftersom man färdades utmed dessa i äldsta tider. När

samfärdseln längs vägar längre fram i tiden blev gängse och bebyggelse uppstod vid vattendragen har den orienterande funktionen övertagits av vägarna respektive samhället. Därmed har regelmässigt även vattendragets namn kommit att ändras. Strid illustrerar detta förhållande med det mycket intressanta påpekandet att sekundära namn som Nyköpingsån, Eskilstunaån, Ume älv o.s.v. är de vanligast förekommande namntyperna på älvar och åar medan betydligt äldre och primära naturnamn som Lagan, Viskan, Nossan, Flian, Slafsan o.s.v. är mera sällsynta. Här kan man också iakta en skillnad mellan västra och östra Sverige där den senare namntypen uppträder företrädesvis i Västsverige.

En annan viktig distinktion är den mellan primära och sekundära bebyggelsenamn. Sekundära bebyggelsenamn är sådana där bebyggelsen har övertagit ett natur- eller ägonamn som i exemplet Björkhult ovan. Andra sådana exempel är Sävsjö, Myresjö och Sandsjö. Man måste anta att dessa namn primärt har betecknat sjöar men därpå övertagits av den bebyggelse som uppkommit intill dessa. Primära bebyggelsenamn uppkommer däremot samtidigt med bebyggelsen och har dessförinnan inte varit knutna till platsen. Detta förhållande har betydelse när man daterar ett ortnamn. Primära ortnamn är samtida med den första bebyggelsen på platsen medan de sekundära är svårdaterade då man sällan kan bestämma när en sjö började benämnas Sävsjö o.s.v. Primära och sekundära ortnamn är möjliga att skilja ifrån varandra genom att de språkliga element de är bildade av kan föras till den ena eller den andra kategorien. De ortnamnselement som man anser vara primärt bebyggelsebetecknande är stad, -by, -lev (-löv), -inge (-unge), -hem, -torp, -bol, -böle (-byle) och -måla (-målen). När det gäller sekundära bebyggelsenamn menar Strid att det finns anledning att revidera äldre teorier inom ortnamnsforskningen. På den plats där namn uppbyggda av ortnamnselement som -lösa, -vin, -åker, -åkra, -land, -ryd, -rum, -säter och -hult kommit att beteckna bebyggelse finns det skäl att anta att platsen redan tidigare varit tagen i anspråk på något sätt. Marken har varit hävdad och haft ett namn. Den äldre ortnamnsforskningen har i stället uppfattat ett flertal sådana ortnamnselement som primärt bebyggelsebetecknande. Man har föreställt sig en i princip obruten expansion av bebyggelsen från vikingatid till medeltid.

Förutsättningen för att ett ortnamn skall fortleva är som ovan sagts bl.a. att det används inom en namnbrukarkrets. En annan viktig förutsättning för överlevnad i ett långt tidsperspektiv är att ortnamnet är placerat högt upp i den hierarki av namn som består av ägonamn på den lägsta nivån, gårds- och bynamn på nivåerna ovan samt socken- och landskapsnamn på de översta nivåerna. Ju högre nivå ett ortnamn befinner sig på desto större förutsättningar för överlevnad eftersom namnbrukarkretsen här är större och namnet därmed vidare förankrat. Primära ägonamn kan alltså i princip endast överleva genom tiderna om de, genom förändringar hos den lokalitet de betecknar, kommer att föras uppåt i ortnamns-hierarkin. Detta återspeglas i det förhållande att de flesta ägonamn vi idag känner är av ett ungt datum. Detta implicerar också att ett stort antal sådana namn har försvunnit. Så har t.ex. skett när hävdade marker eller bebyggelse övergetts. Det kan också vara resultatet av att enheter, t.ex. två gårdar, slagits samman och att ett av namnen därmed blivit överflödigt. Vid en sådan händelse har det också inträffat att båda gårdarnas namn försvunnit och ersatts av ett nytt.

Strid ägnar andra hälften av boken åt att resonera kring förhållandet mellan ortnamnen och det förhistoriska landskapet. Det handlar om att förklara vilka historiska förhållanden och skeenden som olika ortnamn avslöjar. När det gäller stenålderns ortnamn påpekar Strid att det givetvis är omöjligt att påvisa en kontinuitet i ortnamnen från denna period fram till idag. Det man däremot teoretiskt kan fundera över är vilka företeelser som hade stor betydelse i en fångstkultur och därmed skulle kunna ha namn med mycket hög ålder. De kategorier som Strid lyfter fram är namn på vattendrag, önamn samt bergnamn. I en fångstkultur har det t.ex. varit viktigt att känna till vad ett fiske i en sjö kunde väntas ge i utbyte. Många sjöar upplyser genom sina namn om detta. Sådana sjöar är t.ex. Gäddsjön, Abborrtjärn och Idsjön, medan namn som Fisklösen och Igelgöl avslöjar att ett fiske här knappast kommer att löna sig. Andra namn hänvisar direkt till användningen av fångstredskap och -anordningar, t.ex. Notviken, Ljustern, Älggraven och Gillerhålla. Ytterligare andra namn på vattendrag menar Strid i sig själva förefalla uråldriga, t.ex. Dovern, Vrängen, Nären och Rängen.

När det gäller de äldsta jordbrukskulturerna vet vi att arbetet med att skaffa mark lämplig för

odling blev alltmer betydelsefull. Det skedde bl.a. genom röjning i skogsmark med därpå följande bränning. Ortnamnselement som skvallrar om denna process i kombination med trädslagsbenämningar skulle kunna härledas till detta skede. Sådana ortnamn är t.ex. Askefall och Björkefall samt sådana som innehåller element som sved, brand och bränna. Vidare menar Strid att till de äldsta ortnamnen måste räknas de med en enkel karaktär som t.ex. Dal, Gryt, Hall, Berg, Hamra, Horn, Malm, Strand och Valla. Innan en slutsats om ålder kan dras måste givetvis en rad andra förhållanden vägas in, framförallt när det är rimligt att anta att bygden koloniserats.

Det är egentligen först då befolkningen blev bofast som man kan dra mer långtgående slutsatser om ortnamnens ålder. Det som är avgörande är att det då byggdes upp en fast organisatorisk struktur i form av byar och med definierat markinnehav fördelat på inägor och utägor. Så småningom utbildades socknarna och befäste vissa ortnamn i allt större namnbrukarkretsar. Det finns också ortnamn som direkt avslöjar att lokaliteten en gång haft ett annat namn. Ortnamn som innehåller elementen -toft (-tofta) och -tomt visar att platsen varit bebyggd i ett tidigare skede men att denna övergivits och därpå återigen tagits i anspråk som bosättningslokal. Ortnamnen Kummelby och Kumla kan på liknande sätt avslöja att platsen tidigare haft ett annat namn kopplat till en förekomst av förhistoriska gravar.

Den medeltida kolonisationen har avsatt ett oändligt antal ortnamn som är uppbyggda av ett flertal karaktäristiska element. Som ovan nämnts menar Strid att få av dessa primärt kan kopplas till kolonisation av "jungfruliga" marker och nämner som exempel ortnamns-elementen -böle och -måla. De ortnamn som är bildade med efterled som -torp, -ryd, -rum, -by, -säter, -boda och -hult implicerar i stället att platsen varit produktiv innan den togs i anspråk för bosättning genom bebyggelse, t.ex. som en intaga i utmarken.

Strid pekar också på det intressanta fenomenet att många namn som kan härledas till den medeltida kolonisationen låter oss förstå, att den person som tog upp den nya bosättningen inte var skrupelfri utan hade en låg status bland befolkningen. Ortnamn som Horkarlsmåla, Rövaremåla och Horkoneryd talar för sig själva.

Maria Adolffson